

De 'Stille Revolutie' op straat Betogen in België in de jaren '90 ¹

door Peter VAN AELST

Wetenschappelijk medewerker in de onderzoeksgroep Middenveld en Beleid aan de
Universitaire Instelling Antwerpen

en Stefaan WALGRAVE

Hoofddocent aan het departement Politieke en Sociale Wetenschappen van de
Universitaire Instelling Antwerpen

I. Inleiding

België is een land van betogingen. Alle grote naoorlogse ² politieke conflicten die hun stempel drukten op de Belgische politiek, gingen gepaard met massaal protest en intensieve betogingsgolven: de Koningskwestie, de Schoolstrijd, Leuven-Vlaams, de Eenheidswet, de Rakettenkwestie en de Zaak-Dutroux. Je kan zeggen dat betogingen in ons land een politieke barometer zijn: betogingen zijn indicatoren om de politieke actualiteit te meten en via 'de straat' kan je min of meer de pols voelen van wat er politiek omgaat. Tilly stelt dat onderzoek naar collectieve actie ons veel kan leren over de belangen en aspiraties die aanwezig zijn bij bepaalde delen van de bevolking. ³ Natuurlijk is politieke besluitvorming een proces dat in grote mate aan het zicht van het publiek is onttrokken ⁴, maar als een politiek besluit, of non-besluit, voorwerp wordt van maatschappelijk debat en politieke controverse, zijn betogingen in ons land vrijwel onvermijdelijk. In dit artikel krijgen we aan de hand van een analyse van kranten en rijkswachtgegevens een beeld van de thema's die in de jaren '90 tot betekenisvolle mobilisaties hebben geleid en reconstrueren we op die manier de recente politieke actualiteit.

Een analyse van betogingen kan echter ook een licht werpen op maatschappelijk-politieke veranderingen op lange termijn, die soms moeilijk empirisch hard te maken zijn en zich eerder onderhuids voordoen. Hoe belangrijk zijn de traditionele breuklijnen nog? Worden de bevindingen van Inglehart ⁵, over de opkomst van post-materialistische waarden ondersteund door een toenemend aantal betogers rond postmaterialistische thema's? In hoeverre hebben processen als individualisering en ontzuiling de mobilisatiekracht van organisaties aantast? Alom is er sprake van ontzuiling, wat wil zeggen dat de levensbeschouwelijk-politieke conglomeraten van organisaties en partijen hun greep op de Belgische maat-

1 Met dank aan de 2de licentiestudenten PSW van de UIA die het voorbije jaar een grote bijdrage leverden: Stoffel Adriaensens, Joris Bulteel, Phillipe Degueudre, Tom De Vries, Griet Gijsels, Daan Janssens, Gert Lambers, Lies Linskens, Vicky Lysen, Gino Pugliesi, Peter Van Dorpe en Luk Vanzieleghem. Verder ook dank aan Jan Manssens, Mik Suetens en vooral Nils Neyt voor hun bijdrage aan het monikkenwerk.

2 Voor eerdere bevindingen over protest in België, zie DENECKERE, G., *Stre, het volk mort, sociaal protest in België, 1831-1918*. Antwerpen, Hadewijch, 1997 en MAES, M., *Betogingen als actiemiddel in het interbellum: inventaris en analyse van de jaren 1927-29 en 1936-38*. KULeuven, Faculteit Sociale Wetenschappen, 1986.

3 TILLY C., *Speaking your Mind Without Elections, Surveys, or Social Movements. Public Opinion Quarterly*, 1983, nr.4, p. 461-478.

4 DEWACHTER W., *Besluitvorming in politiek België*. Leuven, Acco, 1992.

5 INGLEHART R., *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton New Jersey, University Press, 1990.

schappij en politiek geleidelijk lossen.⁶ De evolutie van de betogingen, hun thema's, de aard van de betogers en die van de mobiliserende organisaties kunnen de ontzuilingshypothese verder onderbouwen.

Om deze lange-termijnevoluties te toetsen, baseren we ons niet enkel op onze eigen data over de jaren '90, maar tevens op het pionierswerk verricht binnen de Afdeling Politologie aan de KULeuven. Onder impuls van Wilfried Dewachter werd meer dan 20 jaar Belgische betogingsgeschiedenis, van 1953 tot 1974, in kaart gebracht door Smits.⁷ Deze data, aangevuld met de eindverhandeling van Wim Ulens⁸ over de periode 1979-1984 laten toe om een longitudinaal perspectief te ontwikkelen. Omwille van de vergelijkbaarheid streefden we in onze eigen data-collectie naar een zo groot mogelijke gelijkvormigheid (definitie van betoging, bronnenmateriaal, coderingen, ...) met het Leuvense onderzoek.

De keuze nauw aan te leunen bij het Leuvense onderzoekswerk biedt unieke vergelijkingsmogelijkheden, maar heeft tevens een schaduwzijde. Vermits we enkel betogingen in kaart brachten en andere vormen van collectieve actie links lieten liggen (bezettingen, sit-ins, stakingen, geweld, massabijeenkomsten...) kunnen vragen omtrent de radicalisering van protestbewegingen moeilijk worden beantwoord. Hanteren sociale bewegingen of mobilisatoren verschillende vormen van collectieve actie doorheen het verloop van een mobilisatiecyclus? Zijn betogingen typische acties voor de beginfase van een politieke strijd of eerder voor de eindfase van een conflict? We zijn in dit onderzoek minder geïnteresseerd in de evolutie van sociale bewegingen maar in de collectieve actie meer bepaald de betogingen die ze genereren. Meer algemeen zijn analyses in termen van actie-repertoires en actiestrategieën van sociale bewegingen binnen dit kader dus niet mogelijk.⁹ Het coderen van alle soorten protestacties voor enkele controlejaren zou hier in een later stadium eventueel soelaas kunnen brengen. Onderzoekers zoals Kriesi, Tarrow en Fillieule die internationaal hun stempel drukten op het collectief-actieonderzoek kiezen doorgaans voor een ruimer begrip zoals *mobilization event of protest event*, waarmee bijvoorbeeld ook massabijeenkomsten of sit-ins worden bedoeld.¹⁰ Rekening houdend met deze beperking zullen we in de mate van het mogelijke toch aansluiting proberen te zoeken bij de internationale onderzoeksschool van collectieve actie, sociale bewegingen en protest-

6 WALGRAVE S., *Tussen loyautet en selectiviteit. Over de ambivalente verhouding tussen nieuwe sociale bewegingen en groene partij in Vlaanderen*. Leuven, Garant, 1995; VAN AELST P., WALGRAVE S., Voorbij de verzuiling? Kontich twaalf jaar later: een replicatieonderzoek naar organisatienetwerken en politieke partijen. *Tijdschrift voor Sociologie*, 1998, nr. 1, pp. 55-87.

7 SMITS J., *Democratie op straat*. Leuven, Acco, 1984.

8 Wim Ulens bezorgde ons niet enkel zijn data, maar gaf tevens enkel zinvolle suggesties, waarvoor dank. De eindverhandeling (KULeuven) van Katia Corteville (1996) over betogen in de crisisperiode 1975-1978 zullen we niet gebruiken, vermits zij enkel gebaseerd is op de krantenberichtgeving uit die periode.

9 TILLY C., *From Mobilisation to Revolution*. Reading, Addison-Wesley, 1983.

10 KRIESI, H., CASTENMILLER P., De ontwikkelingen van politiek protest in Nederland sinds de jaren zeventig. *Acta Politica*, 1987, nr. 1, pp. 61-84; TARROW S., *Democracy and disorder. Protest and politics in Italy. 1965-1975*. Oxford, Clarendon Press, 1989; FILLIEULE O., Plus ça change, moins ça change. Demonstrations in France during the nineteen Eighties. In: RUCHT D., e.a., *Acts of Dissent. New Development of the Study of Protest*. Berlijn, Sigma Edition, 1998.

gedrag die momenteel volop gestalte krijgt.¹¹ In dit artikel wordt dus gerapporteerd over een inventarisatieonderzoek waarbij de Belgische betogingen in de jaren '90 scrupuleus in kaart werden gebracht. Dat kadert in een ruimere studie over betogingen die momenteel aan de UIA wordt opgezet door de Onderzoeksgroep Middenveld & Beleid. Naast inventarisatie worden en werden ook enquêtes van deelnemers aan grote recente betogingen ingezameld en wordt in de traditie van Barnes en Kaase (1979) via politiek surveyonderzoek gepeild naar de ervaring met betogingen in de gehele bevolking.¹² Daarop zullen we in deze bijdrage niet verder ingaan.

Achtereenvolgens komen in deze bijdrage aan bod: de wijze waarop het databestand van betogingen werd samengesteld, een overzicht van het aantal betogingen en betogers in de jaren '90, de belangrijkste betogingsthema's en een overzicht van de organisatoren van betogingen.

II. De selectie en evaluatie van het bronnenmateriaal

A. De selectie van bronnen

In zijn basiswerk *Democratie op straat* schetst Jozef Smits (1984) een beeld van de betogingen op Belgische grondgebied in de periode 1953-1974. Hij opteerde voor het gebruik van de rijkswachtarchieven en een analyse van vijf Belgische dagbladen. De keuze voor de kranten - *De Standaard*, *Het Laatste Nieuws*, *Le Soir*, *Le Peuple* en *La Libre Belgique* - gebeurde op basis van hun al dan niet landelijk of regionaal karakter en hun ideologische kleur. Ondanks die ruime selectie van kranten bleek de analyse van de rijkswachtarchieven toch een groter aantal betogingen op te leveren (53%), dan analyse van de vijf kranten samen (47%). Omwille van de uitgebreidheid van de bronnen en de duur van de onderzochte periode is het niet verwonderlijk dat de dataverzameling meerdere jaren in beslag nam. Zeker als we er rekening mee houden dat er van steekproeftrekkingen geen sprake was maar dat de volledige jaargang van elk van de vijf kranten werd doorgenomen. Binnen onze onderzoeksoptzet was het niet mogelijk om gelijkaardige inspanningen te leveren voor de datainzameling. Daarom inspireerden we ons op het studiewerk dat door Wim Ulens (1994) werd verricht.¹³ Ulens repliceerde het onderzoek van Smits, maar beperkte zowel de periode (1979-1984), als het aantal te onderzoeken bronnen. Om de 'beste' kranten te vinden, voerde hij een vooronderzoek uit bij vier kwaliteitskranten voor een periode van een jaar.

Op basis van Ulens bevindingen opteerden ook wij voor *De Morgen* en *Le Soir* die voor elk landsgedeelte veruit het meest aantal betogingen vermeldden. Met deze keuze blijft het Belgisch karakter van de studie behouden. Het weglaten van

11 DIANI M., EYERMAN R., *Studying Collective Action*. Londen, Sage, 1992; JENKINS J.C., KLANDERMANS B., *The Politics of Social Protest*. Londen, UCL-Press, 1995; RUCHT D., KOOPMANS R., NIEDHART F., *Acts of Dissent. New Development of the Study of Protest*. Berlijn, Sigma Edition, 1998.

12 BARNES S.H., KAASE M., *Political Action, Mass Participation in Five Western Democracies*. Londen, Sage Publications, 1979.

13 ULENS W., *Analyse van de betogingen in België. 1979-1984*. KULeuven, Eindverhandeling, 1994.

De Standaard en *La Libre Belgique* betekende in Ulens' vooronderzoek slechts een verlies van 24, veelal kleinere betogingen en een daling van 7% van het totaal aantal betogingen. De grotere volledigheid van *De Morgen* met betrekking tot betogingen rechtvaardigt onze keuze boven *De Standaard*, die nochtans beter beantwoordt aan het profiel van een stabiele kwaliteitskrant.¹⁴ Het uitgesproken progressieve karakter van *De Morgen* zou wel kunnen leiden tot een vertekening van de deelnemersaantallen. Dit probleem wordt echter omzeild door te werken met correctiecoëfficiënten op basis van de cijfers van de rijkswacht.

Het is alom geweten dat de ordediensten en de organisatoren van betogingen na de manifestatie doorgaans sterk verschillende betogersaantallen vernoemen. Kranten geven soms het cijfer van de ordediensten, soms dat van de organisatoren maar meestal alleen een eigen schatting. Discussies over het juiste aantal betogers zijn dan ook schering en inslag. In de recente grote manifestatie tegen de wettelijke erkenning van alternatieve samenlevingsvormen op 31 januari 1999 in Parijs plaatsten de organisatoren zelfs waterdichte telmachines om over het betogersaantal achteraf geen discussie te laten bestaan. We opteerden in ons onderzoek om gebruik te maken van de betogersaantallen van de ordediensten. Dat verhoogt de vergelijkbaarheid met vorig onderzoek en garandeert een eenvoudige schatting¹⁵. Bovendien leverden de rijkswachtarchieven veruit het hoogst aantal betogingen op. Wanneer er enkel een betogersaantal uit de kranten beschikbaar was, werd dit aantal vermenigvuldigd met een correctiecoëfficiënt¹⁶ van 0,75 voor *De Morgen* en 0,72 voor *Le Soir*. In het onderzoek van Ulens bedroegen deze nog respectievelijk 0,49 en 0,56. Dat wijst er op dat de aantallen van kranten en ordediensten naar elkaar zijn toe gegroeid. Voor grote betogingen zoals de Witte Mars in 1996 (220.000 i.p.v. 300.000) of de eerste Hand-in-Handbetoging van 1992 (23.000 i.p.v. 85.000) zijn er wel nog opmerkelijke verschillen tussen de aantallen van de rijkswacht en deze van de krant/organisatoren.

Tenslotte werd de te analyseren periode beperkt tot de jaren '90. Zowel *De Morgen* als *Le Soir* verschenen ononderbroken tijdens deze periode en voldeden dus aan de voornaamste eis van continuïteit.¹⁷ Er werd niet geopteerd voor een steekproef van de berichtgeving zoals wel in het onderzoek van Kriesi (e.a.) (1995) of Walgrave (1994) het geval was.

14 WALGRAVE S., MANSSSENS J., De Witte Mars als product van de media. *Sociologische Gids*, 1998, nr.5, pp. 340-375.

15 Het onderzoeken waard is de vraag of de rijkswachtschattingen en de cijfers van de organisatoren of de kranten sterker uiteenlopen voor sommige soorten betogingen dan voor anderen. Zijn de schattingen voor grote betogingen doorgaans meer verschillend? Is er een verschil tussen linkse en rechtse betogingen? Tussen betogingen georganiseerd door grote formele organisaties of door losse, informele verbanden?

16 Deze coëfficiënten zijn berekend op basis van die betogingen waar zowel de rijkswacht als een of beide kranten een betogersaantal vermelden. Als geen enkele bron een aantal opgaf, werd de mediaan van de rijkswachtgegevens genomen: 300 betogers.

17 KOOPMANS R., Appendix: The Newspaper Data. In: KRIESI H., KOOPMANS R., DUYVENDAK J.-W., GIUGNI G., *New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis*. Londen, UCL-Press, 1995, pp. 253-273.

B. Evaluatie van de bronnen

De onderstaande tabel I geeft het resultaat weer van de inventarisering van betogingen in *De Morgen*, *Le Soir* en in de rijkswachtarchieven¹⁸.

TABEL I

Aantal betogingen en gemiddeld aantal betogers naar bron (1990 - 1997)

Bron	Aantal betogingen		Gemidd. aantal betogers
	(N)	(%)	
Enkel in Rijkswachtarchief	1468	49.0	566
Enkel in Le Soir	393	13.1	666
Enkel in De Morgen	533	17.8	531
Rijkswacht - Le Soir	190	6.4	1489
Rijkswacht - De Morgen	193	6.5	1519
De Morgen - Le Soir	72	2.4	1814
Rijkswacht - De Morgen - Le Soir	145	4.8	7073
	2994	100	

De archieven van de rijkswacht¹⁹ zijn nog meer dan bij Smits en Ulens de belangrijkste informatiebron. Toch leveren de kranten een niet onaanzienlijke aanvulling: ruim 30% van de betogingen werd enkel in de kranten vermeld. Wanneer meerdere bronnen over een bepaalde betoging verslag uitbrengen, is dit in hoofdzaak omwille van het groter aantal betogers. Als er slechts één bron melding maakt van een betoging schommelt het gemiddeld aantal deelnemers rond de 600. Dit aantal stijgt naar ruim 1500 bij twee bronnen en naar gemiddeld 7000 betogers wanneer de drie bronnen over een zelfde manifestatie berichten of rapporteren.

Verder valt op te merken dat de verschillende bronnen eigen voorkeuren hebben voor bepaalde thematieken. Voor de rijkswacht is dat het geval met betogingen omtrent de binnenlandse politiek van andere landen. Ruim 68% van deze manifestaties worden enkel in de rijkswachtarchieven teruggevonden. Het gaat hier vaak om kleinere betogingen van gemiddeld 500 hoofdzakelijk buitenlandse betogers die meestal naar aanleiding van een staatsbezoek of een gebeurtenis in eigen land actievoeren. Een zelfde situatie wat de Belgische taalproblematiek

18 Heel wat mensen op de Generale Staf van de rijkswacht hebben ons nuttige diensten bewezen bij onze inventarisatie van de betogingen in de rijkswachtarchieven. In het bijzonder willen we Commandant Borremans van het DOCC en zijn medewerkers danken voor hun bereidwillige hulp.

19 De (geïnformaliseerde) gegevens die verstrekt werden door de Algemene Politie Steundienst (APSD) worden vooralsnog niet in de analyse betrokken vermits zij niet op de volledige periode betrekking hebben (1993-1997) en bovendien nog niet helemaal op punt staan. Vooral de omschrijving en uitleg van de gebeurtenissen is vrij beperkt en daarom vaak onbruikbaar. Anderzijds verloopt de registratie wel systematischer en centraliseren ze in principe de gegevens van alle Belgische ordediensten. Wellicht een bruikbare informatiebron voor de toekomst?

betreft, waarrond gemiddeld amper 200 mensen betogen. Deze acties, veelal uitgaande van Vlaams-nationalistische verenigingen, worden door de rijkswacht echter met grote(re) nauwkeurigheid gevolgd. Betogingen rond de leefmilieuproblematiek komen daarentegen opvallend minder aan bod in de rijkswachtarchieven: slechts 22% van de milieubetogingen vonden we enkel bij de rijkswacht. *De Morgen* neemt in haar eentje bijna de helft (46%) van deze betogingen voor haar rekening. Meer algemeen stellen we bij de rijkswacht een ondervertegenwoordiging vast met betrekking tot manifestaties in de sociale sector. De rijkswachtvoorkeuren hebben waarschijnlijk vooral te maken met de finaliteit van hun data-inzameling: hun gegevens zijn niet ingezameld ter inventarisatie of ter meerdere eer en glorie van het wetenschappelijk onderzoek maar omwille van de ordehandhaving. De rijkswacht houdt gegevens bij om de ordehandhaving van betogingen te kunnen plannen en achteraf te kunnen evalueren. Betogingen die 'gevaarlijk' zijn, die tot geweld of beschadigingen kunnen leiden of die diplomatieke incidenten kunnen uitlokken, worden beter gemonitord dan vreedzame of onschuldige manifestaties.

De rijkswachtarchieven zijn ook veel vollediger wanneer er rond een bepaald onderwerp massaal en voor langere tijd wordt gemobiliseerd. Dit bleek met name met betrekking tot de betogingen naar aanleiding van de zaak-Dutroux en inzake de financiering van het Franstalig onderwijs. Niet toevallig de twee belangrijkste betogingsthema's van de jaren '90 (cfr. infra). Het lijkt erop dat de kranten zich in zulke situaties beperken tot de belangrijkste betogingen en dat na verloop van tijd hun aandacht verslapt. In een aantal uitzonderlijke gevallen is het voor de kranten ook praktisch gewoonweg onmogelijk om over alle acties verslag uit te brengen. Zo maakten in de week na het Spaghetti-arrest (14-18 oktober 1996) de rijkswachtarchieven melding van maar liefst 52 betogingen op één dag. Dit aantal aangevuld met werkonderbrekingen, samenscholingen en verkeersblokkades zou de krantenberichtgeving wellicht herleiden tot een loutere opsomming van acties.

Door het werken met verschillende bronnen, met name de rijkswachtarchieven en twee kranten, werd een zeer omvangrijk databestand opgebouwd met 2994 betogingen en meer dan drie miljoen betogers. Het is moeilijk te achterhalen in hoeverre dit bestand afwijkt van het aantal betogingen dat werkelijk heeft plaatsgevonden. Uit onderzoek in de VS en in Frankrijk blijkt dat vooral kleinere acties niet in de pers of in dearchieven van de ordediensten voorkomen. Dit betekent dat de onderschatting van het aantal betogingen wellicht heel wat groter is dan deze van het aantal betogers.²⁰ De verschillende bronnen hebben elk hun eigen favoriete thema's, maar over het algemeen blijven deze verschillen vrij beperkt. De rijkswacht blijft voor quasi alle thema's de meest superieure informatiebron.

20 FILLIEULE O., *Police Records and the National Press in France. Issues in the Methodology of Data-collection from Newspapers*. EUI Working Paper RSC No. 96/25, 1996; MC CARTHY J., MCPHAIL C., SMITH J., *Selektionkriterien in der Berichterstattung von Fernsehen und Zeitungen. Forschungsjournal NSB*, 1996, nr. 1, pp. 26-45.

III. Het aantal betogingen en betogers

A. De periode 1990-1997

Tabel II geeft het aantal betogingen, betogers en hun onderlinge verhouding weer. In de periode 1990-1997 trokken meer dan drie miljoen betogers de Belgische straten op in bijna 3000 verschillende betogingen.

TABEL II

Aantal betogingen, betogers en de gemiddelde betogingsgrootte (1990-1997)

	<i>Aantal betogingen</i>	<i>Aantal betogers</i>	<i>Gemiddelde grootte</i>
1990	406	490.379	1207
1991	128	98.029	766
1992	270	257.191	952
1993	347	321.761	927
1994	462	405.061	876
1995	366	290.205	793
1996	656	862.147	1314
1997	359	384.850	1072
Totaal	2994	3.109.623	-
Gemidd. (per jaar)	374	388.703	1038

Het aantal betogingen en het aantal betogers lopen van jaar tot jaar sterk uiteen. Uitschieters zijn de jaren 1996, met erg veel betogingen en betogers, en het jaar 1991, met erg weinig betogingen en betogers. In het eerste geval volstaat het te verwijzen naar de ongekende 'witte' betogingsgolf naar aanleiding van de zaak-Dutroux vanaf augustus 1996 en naar het conflict inzake het Franstalig onderwijs eerder in datzelfde jaar. Wat de lage mobilisatiegraad van 1991 betreft, kan de verklaring gezocht worden in het feit dat het om een verkiezingsjaar ging maar ook de Golfoorlog in het begin van dat jaar kan een rol hebben gespeeld. Fillieule kwam in een vergelijkbaar betogingsonderzoek in Frankrijk tot het besluit dat er in een periode van verkiezingen en ook tijdens spectaculaire internationale gebeurtenissen beduidend minder op straat wordt gekomen.²¹ Dat heeft waarschijnlijk voor een stuk te maken met de verminderde media-aandacht voor protest waardoor sommige betogingen de kranten, en dus ons databestand, niet haalden, maar waarschijnlijk vooral met het effectief wegdrummen van de betogingen door die andere politieke evenementen. De aandacht, de tijd, de energie en de betrokkenheid van bevolking en politici zijn beperkt. Verkiezingen of internationale breukpunten kunnen deze schaarse goederen volledig opslorpen. Hoewel verkiezingsjaren op het eerste gezicht ideaal lijken om via straatmobilisatie de electorale en de politieke agenda te beïnvloeden, stellen potentiële betogingsorganisatoren hun plannen voor mobilisatie blijkbaar uit tot de storm voorbij is en er terug ruimte komt voor 'hun' thema of eis. De Golfoorlog eiste gedurende de eerste maanden van 1991 alle media-aandacht op, maar leverde in ons

21 FILLIEULE, o.c., 1996.

land slechts een bescheiden mobilisatie op. Ongeveer 25.000 betogers (volgens de rijkswacht) verspreid over een tiental betogingen zorgden voor een kleine betogingsopstoot kort voor en na het uitbarsten van het gewelddadig conflict in de Golf. De invloed van de verkiezingen is nog moeilijker na te gaan, maar het valt wel op dat ook het andere verkiezingsjaar in ons bestand, het jaar 1995, heel wat minder betogingen telt dan het jaar ervoor en erna. Er is zeker een verbondenheid tussen wat er op de straat gebeurt en de politieke actualiteit. Bij het bespreken van de betogingsthema's zullen we deze verder uitwerken.

B. *Vergelijking met voorgaande periodes*

Wanneer we onze gegevens van 1990-1997 vergelijken met het eerdere betogingsonderzoek valt een stijgende tendens waar te nemen, dat zien we in figuur I. Daarin is bijna 45 jaar Belgische betogingsgeschiedenis opgenomen, weliswaar met enkele korte ontbrekende periodes. Elk periode zijn er gemiddeld meer mensen die aan betogingen participeren. Ook het aantal betogingen groeit gestaag, maar de topperiode is niet de laatste periode maar 1968-1974.²² Verrassend is toch dat het jaar 1974 het hoogste aantal betogingen (756) uit de Belgische betogingsgeschiedenis liet optekenen. Dit was te wijten aan een combinatie van economische en communautaire knelpunten, aangevuld met nieuwe thema's zoals de hervorming van de legerdienst en de milieuproblematiek. Toch ging het in 1974 vooral om een opeenvolging van kleinschalige acties die gemiddeld slechts 500 mensen op de been brachten.²³ Na 1968-1974 stijgt het gemiddeld aantal betogers per betoging terug doordat er opnieuw sprake is van meer massale en strakker georganiseerde mobilisaties door nieuwe sociale bewegingen (vrede, anti-racisme) en vakbonden. Het jaar 1996 sleept met 656 betogingen met voorsprong de tweede plaats in de wacht. Ook de gemiddelde grootte ligt deze keer hoog, wat voor een groot stuk maar niet helemaal te wijten is aan de uitzonderlijke Witte Mars van 20 oktober 1996.²⁴

De stelling dat de politieke protestmotor in de tweede helft van de jaren '70 in West-Europa zou zijn stilgevallen,²⁵ gaat voor betogingen in België niet op. In de volgende paragraaf bekijken we meer in detail de thema's die de in de jaren '90 tot mobilisaties geleid hebben.

22 SMITS, o.c., 1984.

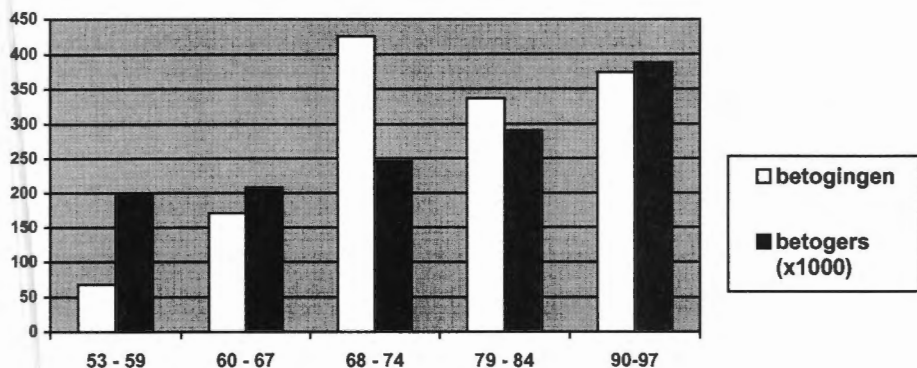
23 SMITS, De spreiding van betogingen in België. *Res Publica*, 1995, nr.1, pp. 35-52.

24 WALRAVE S., RIHOUX B., *De Witte Mars. Een jaar later*. Leuven, Van Halewyck, 1997.

25 THOMASSEN J.J.A., eds, *De verstomde revolutie. Politieke opvattingen en gedragingen van Nederlandse burgers na de jaren zestig*. Alphen a.d. Rijn, Samson, 1983.

FIGUUR I

Gemiddeld aantal betogingen en betogers (x1000) per jaar in de periode 1953-1974, 1979-1984 en 1990-1997.²⁶

IV. De betogingsthema's van de jaren '90

A. Betogingsthema's in de jaren '90

Rond welke thema's is er in België de laatste jaren voornamelijk betoogd? Welke beleidsdomeinen hebben het aanzicht van de straat in de jaren '90 bepaald?

TABEL III

De vijf belangrijkste betogingsthema's van de jaren '90

<i>Belangrijkste thema's in # betogingen</i>	<i>% van totaal # betogingen</i>	<i>Belangrijkste thema's in # betogers</i>	<i>% van totaal # betogers</i>
1. Onderwijsbeleid	28	1. Onderwijsbeleid	35
2. Justitie en gerecht	13	2. Justitie en gerecht	20
3. Tewerkstelling	10	3. Tewerkstelling	9
4. Landbouwpolitiek	7	4. Racisme	7
5. Racisme	6	5. Budgettaire politiek	4

²⁶ SMITS J., o.c., 1984; ULENS W., o.c., 1994; VAN AELST P., WALGRAVE S., o.c., 1998.

Het overwicht van de onderwijsproblematiek is verbazingwekkend en lijkt voor Vlamingen merkwaardig: liefst 28% van de betogingen en 35% van de betogers. In het Franstalig landsgedeelte hebben er zich diepgaande conflicten inzake de financiering van het onderwijs voorgedaan. Ruim drievierde van de betogingen rond onderwijs bestond (quasi) uitsluitend uit Franstaligen, 15% uit Vlamingen en in de overige 7% van de gevallen waren beide taalgroepen aanwezig. De onderwijsbetogingen in Wallonië kunnen beschouwd worden als een indirect gevolg van de bevoegdheidsoverheveling die in 1990 plaatsvond. Voor de Franstalige gemeenschap betekende dit concreet een vermindering van het budget voor onderwijs. De noodzaak tot besparing, een mogelijke afslanking van het aantal leraren en de afwijzing van de gevraagde loonsverhoging (2%) leidde tot een enorme golf van sociale onrust.²⁷ Op 21 mei 1990 trokken 15.000 Franstalige leerkrachten door de Brusselse straten. De mobilisatiegolf hield aan en legde het Waalse secundair onderwijs tot het einde van dat jaar vrijwel volledig lam.²⁸ Op 18 november 1991 betoogden op vraag van de Franstalige ouderverenigingen nog eens meer dan 30.000 ouders, leerlingen en leerkrachten in Brussel. Kort daarop kwam het tot een akkoord, tien dagen later werden de lessen hervat. Slechts enkele jaren later werd de betogingsdraad terug opgenomen. Het decreet van gemeenschapsminister van onderwijs Michel Lebrun (1994) dat een schaalvergroting binnen het hoger onderwijs beoogde,²⁹ stak deze keer het vuur aan de lont en zorgde voor een nieuwe piek in het aantal betogingen. Nu waren het voornamelijk de studenten die van zich lieten horen. In Vlaanderen stuitten de gelijkwaardige plannen van minister Luc Van den Bossche verhoudingsgewijs op veel minder protest. De blijvend precaire situatie van het Franstalig onderwijs en de onvermijdelijke besparingsplannen van minister-presidente Laurette Onckelinx bleven ook de daaropvolgende jaren voor een aanzienlijk aantal betogers zorgen. Het duurde tot het uitbreken van de zaak-Dutroux halverwege 1996 vooraleer de rust terugkeerde. Het is trouwens opvallend hoe strikt de twee belangrijkste betogingsthema's van elkaar gescheiden zijn en elkaar als het ware aflossen op de straat.

Justitie en gerecht was als betogingsthema vrijwel onbestaande vooraleer Marc Dutroux het land in augustus 1996 op zijn kop zette.³⁰ Na beslissing van het Hof van Cassatie om onderzoeksrechter Jean-Marc Connerotte van het onderzoek te halen, werd in de media zelfs gewag gemaakt van een prerevolutionaire sfeer. De Witte Mars van 20 oktober 1996 werd met voorsprong de grootste betoging uit de Belgische geschiedenis. Maar de witte beweging kon zich niet blijvend structuren en verankeren in stabiele organisaties. Tegen de zomer van 1997 zakte de golf van lokale witte marsen die op de grote Witte Mars volgden als een pudding in elkaar. Daarna waren er nog enkele heropflakkingen die voor niet te onderschatten mobilisaties zorgden maar het hoogtepunt was lang voorbij. In februari 1998 slaagde de beweging, vooral door steun van de Russo's, er nog in om 15.000 mensen op de been te brengen voor de 'Mars tegen de wet van de stilte'. Het brede platform van slachtoffers (families Van Noppen, Bende van Nijvel, weduwen van de para's van Rwanda,...) dat de betoging organiseerde, bleek een een-

27 D'HAESE R. VAN DEN DRIESSCHE P., Overzicht van het Belgisch politiek gebeuren in 1990. *Res Publica*, 1991, nr. 3-4, pp. 375-396.

28 BOUILLON P., Le mouvement des enseignants francophones en 1990. *Res Publica*, 1991, nr. 3-4, pp. 467-480.

29 *Le Soir*, 21 oktober 1994.

30 WALGRAVE S., RIHOUX B., o.c., 1997.

malig initiatief te zijn dat geen vaste vorm kreeg.³¹ Bij de tweejarige herdenking van de Witte Mars was het betogingsaantal herleid tot amper 300.

Ook de overige belangrijke betogingsthema's zijn nauw verbonden met de politieke actualiteit. Tewerkstelling is reeds jaren de hoofdbekommernis van de meeste West-Europese landen. Dit werd in België extra in de verf gezet door het faillissement van enkele grote ondernemingen, zoals de Boelwerf, Forges de Clabeque en Renault-Vilvoorde. Gelijkaardige gebeurtenissen zorgden in de landbouwsector voor spanningen. Met name de GATT-akkoorden tussen de EG en de VS over een verdere liberalisering van de markt veroorzaakten in beide landsdelen grote onrust bij de boeren. Daarbij kwam in Vlaanderen nog het Mestactieplan dat lange tijd voor vaak grimmige betogingen zorgde. Eigen aan boerenbetogingen is de kleinere omvang ervan, waardoor deze thematiek niet bij de belangrijkste thema's voorkomt als we enkel kijken naar het aantal betogers. Ten slotte was er als reactie op de verkiezingsoverwinning van het Vlaams Blok in november 1991 de niet onaanzienlijk mobilisatiedoorbraak van de antiracistische beweging. Grote mobilisaties voor verdraagzaamheid, gelijke rechten en veelal tegen het Vlaams Blok veroverden na Zwarte Zondag regelmatig de straat.

B. Betogingsthema's in de jaren '90 per jaar

Als we dezelfde oefening per jaar maken, krijgen we een meer genuanceerd beeld van de betogingsverdeling over de verschillende thema's. In tabel IV worden voor elk jaar de vijf belangrijkste thema's weergegeven met daarbij hun absoluut en procentueel aandeel betogingen op voorwaarde dat ze voor minstens 5% van het aantal betogingen stonden.

Een eerste opvallende vaststelling is dat slechts negen thema's de topvijf in een van de acht onderzochte jaren halen. Ondanks de brede waaier aan betogingsthema's die we in ons bestand terugvinden, betekent dit dat slechts rond een beperkt aantal onderwerpen gedurende een langere periode mobilisatie mogelijk is. Ook Fillieule concludeerde dat de belangrijkste protestgebeurtenissen in Frankrijk tijdens de jaren '80 op slechts een tiental onderwerpen betrekking hadden.³² In de jaren 1990 en 1996 drumden twee betogingsthema's - respectievelijk onderwijs en landbouw, justitie en gerecht en onderwijs - alle andere naar de achtergrond: geen enkel ander thema kon 5% van de onderwerpen achter zijn naam schrijven.

31 WALGRAVE S., VAN AELST P., SUETENS M., Van witte beweging naar slachtofferbeweging. Van 300.000 naar 30.000: de Tweede Witte Mars. *Samenleving en Politiek*, 1998, nr. 5, pp. 35-41.

32 FILLIEULE O., o.c., 1998, p. 219.

TABEL IV

De belangrijkste betogingsthema's per jaar en hun absoluut en procentueel aandeel van het aantal betogingen (1990-1997)

	1990		1991		1992		1993		1994		1995		1996		1997	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Onderwijs	1		1		3				1		1		2			
	216	53	24	19	28	10			188	41	157	43	194	30		
Justitie en gerecht													1		1	
													287	44	91	25
Tewerkstelling			4		2		4		4		2				2	
			12	9	38	14	40	12	27	6	40	11			81	23
Landbouw	2		2		1		5									
	46	11	14	11	79	29	37	11								
Racisme			3		4		3		2		4					
			13	11	26	9	42	12	69	14	30	8				
Leefmilieu									3		3				3	
									31	7	32	9			29	8
Non-profit sector					5		2								3	
					24	9	44	13							29	8
Budgettaire politiek							1									
							49	14								
Buitenl. politiek andere landen			5													
			11	9												

Naast de beperktheid van het aantal gewichtige thema's stellen we vast dat bepaalde onderwerpen bijna permanent tot protest hebben geleid terwijl dat voor andere enkel naar aanleiding van specifieke gebeurtenissen het geval was. Tijdelijke mobilisaties rond de buitenlandse politiek van andere landen in 1991 met de Golfoorlog en meer uitgesproken rond de budgettaire politiek in 1993 tegen het Globaal plan zijn daarvan voorbeelden. De buitenlandse en de financiële politiek lijken enkel in geval van spectaculaire gebeurtenissen tot mobilisaties te leiden. Zowel een gebrek aan informatie, de vaak hoge complexiteit en techniciteit van de materie en het ver-van-mijn-bed-karakter van veel van deze thema's belemmeren wellicht een sterke mobilisatie.

Aan de andere kant profileren de onderwijs- en tewerkstellingsproblematiek zich als *evergreens* in de betogingen in de jaren '90: slechts tijdens twee jaren zitten ze niet in de topvijf. Dit geldt trouwens niet enkel voor de jaren '90. Het onderwijsbeleid bleek ook over de gehele periode 1953-1974 het vaakst tot betogingen te leiden. Naast de pieken rond de ideologische schoolstrijd in de jaren '50, zorgden zowel studenten als onderwijzend personeel voor voortdurende constatacie. ³³ Ook in het Frankrijk van de jaren '80 was dat het geval: "... the educa-

33 SMITS J., o.c., 1984, pp. 188-189.

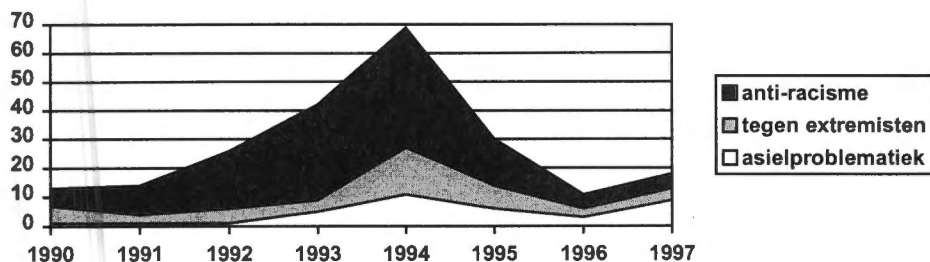
*tional community has a highly developed 'protest culture' which not only manifests itself in times of crisis, but also at the most routine of times."*³⁴ De tewerkstellingsproblematiek vestigt zich pas later, begin jaren '70, als een gewichtig protestonderwerp. Dit hangt samen met de werkloosheid die na een periode van *full-employment* eind jaren '60 begint te groeien. Tussen 1979-1984, een periode van diepe economische crisis, groeien de problemen rond werkloosheid en jobzekerheid uit tot het betogingsthema bij uitstek.³⁵ De vraag is of de recente daling van de werkloosheidscijfers tot een evenredige daling van het aantal betogingen rond deze thematiek zal leiden. De cijfers van de meest recente jaren lijken die hypothese tegen te spreken. Met een voortdurend veranderend economisch bestel, zal de tewerkstellingsproblematiek als betogingsthema ook in de toekomst zeker niet van de straat verdwijnen.

De overige thema's zoals landbouw, non-profit en leefmilieu lijken zich ergens tussen deze twee extremen (permanent - specifiek) te bevinden. De thematiek van justitie en gerecht lijkt samen met de zaak Dutroux uit de mobilisatie-aandacht te verdwijnen. In 1998 was er slechts sprake van één grotere mobilisatie. Dit sluit evenwel niet uit dat het bestaande ongenoegen ten opzichte van het gerecht een voedingsbodem blijft voor eventuele nieuwe collectieve acties.

Ten slotte is er de problematiek van het racisme of liever het antiracisme waarvan we in de jaren '90 zowel de opgang als ondergang meemaakten. In figuur II wordt het brede antiracismethema opgesplitst in betogingen die in eerste instantie gericht zijn tegen het racisme en voor verdraagzaamheid, daarnaast waren er heel wat betogingen tegen de extremistische verenigingen die het racisme prediken (voornamelijk Vlaams Blok), en tenslotte de betogingen die zich toespitsen op de asielproblematiek.

FIGUUR II

Het aantal betogingen tegen racisme (1990-1997)

34 FILLIEULE O., o.c., 1998, p. 217.

35 ULENS W., o.c.

De verschillende subthema's volgen dezelfde evolutie, met een sterke stijging na de verkiezingsoverwinning van het Vlaams Blok in 1991. Na 1994 lijkt de mobilatiegolf over zijn hoogtepunt heen. De heropflakking in 1997 is volledig te wijten aan de asielproblematiek. De harde aanpak van de ministers Tobback-Van de Lanotte zorgde vooral binnen extreemlinkse middens voor het nodige verzet. De grote impact die de dood van asielzoekster Sémira Adamu een jaar later op de politiek en de publieke opinie had, kwam dus niet helemaal uit de lucht vallen. Toch leidde haar dood niet echt tot een nieuwe betogingsgolf³⁶. Het asielbeleid en het protest ertegen (geen gesloten centra, papieren voor iedereen...) worden door heel wat mensen waarschijnlijk als te complex en te dubbelzinnig ervaren dan de meer onschuldige en vrijblijvende idealen van gelijkheid en verdraagzaamheid waarrond in het begin van de jaren '90 betoogd werd.

C. De betogingen in de jaren '90: traditionele en nieuwe breuklijnen

Het Belgische politieke landschap wordt vanouds beheerst door de levensbeschouwelijke, de communautaire en de sociaal-economische breuklijn die de samenleving verdelen in groepen met tegengestelde belangen.³⁷ De cijfers van Smits (1984) voor de periode 1953-1974 geven aan dat de drie traditionele breuklijnen 43% van de betogingen en 65% van het totaal aantal betogers genereerden. Hij stelde wel vast dat de impact van de traditionele breuklijnen taant: in de jaren '50 waren ze goed voor 88% van de betogers, in de jaren '60 nog voor 74%, na 1968 daalde dit aantal tot 38%.³⁸ Deze afname is gedeeltelijk te verklaren door de vele pacts die tussen de strijdende partijen werden gesloten om diepgaande conflicten te pacificeren. Het schoolpact (1958), het sociaal pact (1944) en de overlegeconomie die daaruit voortvloeide, en de opeenvolgende staatshervormingen vanaf 1970 kunnen als succesvolle ontmiijners van de traditionele breuklijnen worden beschouwd.

Daarnaast was er de opgang van de relatief nieuwe post-materialistische breuklijn die begin jaren '70 een groter aandeel van vooral het aantal betogingen begon op te eisen.³⁹ Inglehart toonde empirisch aan dat de post-materialistische waarden (emancipatie, zorg voor het milieu, inspraak, vrede,...) in de jaren '70 en '80 sterk aan belang wonnen bij grote delen van de Westerse bevolking. Hij voorspelde dat de materialistische en post-materialistische waarden elkaar tegen het jaar 2000 in evenwicht zouden houden. Deze waardenverschuiving zou zich ook uiten op straat.⁴⁰ Onze data lijken dit, met name voor Vlaanderen, te beves-

36 Na de dood van Sémira Adamu volgden verschillende kleine betogingen georganiseerd door het Collectief tegen Uitwijzing. Twee dagen na haar dood betoogden ruim 2000 betogers in de straten van Brussel (*De Standaard*, 25 september 98), twee weken later waren het er 5000 in Luik tegen het openen van een asielcentrum in Vottem (*De Standaard*, 5 oktober 98).

37 VAN DEN BRANDE A., Mogelijkheden van een sociologie der Belgische conflicten. *Sociologische Gids*, 1963, nr. 1, pp. 2-29.

38 SMITS J., o.c., 1984, pp. 196-198.

39 INGLEHART R., *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Democracies*. Princeton, Princeton University Press, 1977, 482 p.; SMITS J., o.c., 1984, p. 199.

40 INGLEHART R., o.c., 1990, p. 103, 310-318.

tigen. Zowel begin jaren '80⁴¹ als tijdens de jaren '90 werd er inderdaad meer betoogd rond post-materialistische thema's. Opvallend is echter dat vooral het aandeel sociaal-economische betogingen en betogers in de jaren '80 en '90 toenam, die we kunnen typeren als 'materialistische' thema's⁴². Deze toename ging volledig ten koste van de communautaire en vooral levensbeschouwelijke betogingen die verder sterk in belang afnamen. Van de negen belangrijkste thema's in tabel IV (cfr. supra) hadden er vijf een duidelijke sociaal-economische inslag (tewerkstelling, onderwijs, landbouw, non-profitsector en de budgettaire politiek) en de vier overige (justitie⁴³, racisme, leefmilieu en de buitenlandse politiek van andere landen) veeleer een post-materialistische invulling kenden. De cijfers in tabel V schetsen de 'straat'-verhoudingen tussen de breuklijnen in ons land. De post-materialistische breuklijn lijkt (eindelijk) volwassen te worden en eist bijna een derde van de betogingen. Ook zonder de zaak-Dutroux is ze goed voor 22% van het totaal aantal betogingen. De sociaal-economische conflict-as neemt veruit het grootste aandeel betogingen (61%) en betogers (63%) voor haar rekening.

41 ULENS W., o.c., p. 58.

42 Vermits de post-materialistische breuklijn ook enkel uit post-materialistische betogingen bestaat, kunnen we de sociaal-economische betogingen als materialistische tegenhanger beschouwen. We houden daarbij minder rekening met recentere invullingen van deze breuklijn, nl. deze tussen 'nieuw links' (libertairen) en 'nieuw rechts' (autoritairen) (ELCHARDUS M., *Gekaapte deugden. Over de nieuwe politieke breuklijn en de zin van limieten. Samenleving en Politiek*, 1994, nr. 1, pp. 20-27; HOOGHE M., *Nieuwkomers op het middenveld. Nieuwe sociale bewegingen als actoren in het Belgisch politieke systeem*. Brussel, VUB, 1997, p. 79).

43 De betogers die rond justitie op straat kwamen, quasi volledig naar aanleiding van de zaak-Dutroux, deden dat uit solidariteit met de slachtoffers, uit onvrede met de werking van onze instituties en tegen het gebrek aan betrokkenheid van de burger bij het gerecht, kortom omwille van eerder post-materialistische, emanciperende waarden. Van materiële, sociaal-economische motieven, van communautaire spanningen of van levensbeschouwelijke drijfveren was geen sprake, zo leerde een bevraging van witte marcheerders. Slechts een kleine minderheid van de witte marcheerders kon getypeerd worden als moreel of politiek conservatief (WALGRAVE S., RIHOUX B., *De Witte Mars. Een jaar later*. Leuven, Van Halewyck, 1997). Het aanleunen van de Waalse witte beweging bij een uitgesproken post-materialistische partij als Ecolo is hiervan een bewijs. Het blijft echter, net zoals het toevoegen van onderwijs aan de sociaal-economische breuklijn, een vereenvoudiging van de werkelijkheid. Slechts enkele categorieën van betogingen werden verdeeld over verschillende breuklijnen, een voorbeeld: de categorie Belgische defensiepolitiek bevatte zowel post-materialistische (vrede) als sociaal-economische (arbeidsvoorwaarden militairen) betogingen.

TABEL V

Het aantal betogingen per breuklijn per taalgroep in % (1990-1997)

<i>Breuklijnen</i>	<i>Vlamingen</i>	<i>Franstaligen</i>	<i>Belgen</i>	<i>Totaal</i> ⁴⁴
Levensbeschouwelijk	0,5	0,1	0,2	0,4
Sociaal- economisch	43,6	83,9	63,5	60,9
Communautair	4,2	0,3	2,2	2,0
Post-materialistisch	47,9	15,0	31,5	32,0
Andere	3,8	0,8	2,8	4,7
N	1155	1155	857	2994

De levensbeschouwelijke breuklijn is volledig van de straat verdwenen ⁴⁵. Op uitzondering van enkele teleurgestelden parochianen die demonstreerden tegen de overplaatsing van hun pastoor, bleven levensbeschouwelijke mobilisaties in de jaren '90 uit. Ook voor een thema zoals abortus waarrond de levensbeschouwelijke tegenstellingen een belangrijke rol spelen ⁴⁶, bleef enige contestatie van betekenis in de jaren '90 achterwege. Het niet onaanzienlijke aandeel dat deze breuklijn in de betogingsstatistieken ooit had, dankte ze trouwens quasi volledig aan de meer dan 600.000 betogers in de schoolstrijd tussen katholieken en vrijzinnigen in 1955. ⁴⁷ De overkoepelende zuilorganisaties die toen als mobiliserende machine fungeerden, spelen niet langer een rol van betekenis. Het stilvallen van het levensbeschouwelijke conflict wat mobilisatie betreft kan twee dingen betekenen: de levensbeschouwelijke en ideologische kampen opteren in onze huidige samenleving er niet meer voor om hun conflicten op straat uit te vechten of ze zijn er omwille van ontkerkelijking en ontzuiling niet meer toe in staat. ⁴⁸

Een vergelijkbare trend stellen we vast met betrekking tot de communautaire breuklijn, misschien minder drastisch en van recentere datum, maar het resultaat blijft net hetzelfde ⁴⁹. Tijdens de jaren '90 groeide geen enkele communautaire tegenstelling uit tot een betogingsgolf van betekenis. Leuven-Vlaams en de strijd om Voeren lijken ver achter ons te liggen. Het feit dat de voorstanders van (unitair) België met één betoging in 1993 meer volk op straat brachten dan alle Vlaams- en Waals-nationalistische betogingen samen, is tekenend. Nochtans zouden de staatshervormingen in de jaren '90 wel degelijk een voedingsbodem voor communautaire betogingen kunnen bieden. Hoe komt het dat de omzendbrief van

44 Hierbij werden eveneens de betogingen gevoegd bestaande uit buitenlanders (n=74), Belgen en buitenlanders (n=102), en diegene waarbij de volksnationaliteit onbekend was (n=12).

45 Het aantal levensbeschouwelijke betogers daalde van 19% (SMITS J., o.c. 1984, p. 196), over 3% (ULENS W., o.c. p. 58) naar 0,1 in de door ons onderzochte periode.

46 Op 29 maart 1990 werd een gedeeltelijke legalisering van abortus goedgekeurd. CVR, PSC en Vlaams Blok stemden tegen (D'HAESE R., VAN DEN DRIESCHÉ P., Overzicht van het Belgisch politiek gebeuren in 1990. *Res Publica*, 1991, nr. 3-4.).

47 SMITS J., o.c., 1984, p. 199.

48 WALGRAVE S., o.c., 1995.

49 Het aantal communautaire betogers daalde van 16% (SMITS J., o.c., 1984, p. 196), over 4% (ULENS W., o.c., p. 58) naar amper 2% tijdens de jaren '90.

Vlaams minister Peeters inzake het uitzonderingskarakter van de taalfaciliteiten in de Vlaamse rand rond Brussel niet leidt tot straatprotest aan Franstalige zijde? Het FDF blaft wel, maar de Franstalige Brusselaar blijft binnen. Langs Vlaamse zijde waren er zoals in de voorgaande periodes regelmatig acties van het Taal Actie Comité (TAK) en bondgenoten, maar die slaagde er niet in om de gewone Vlaming mee op straat op te krijgen. Twee plausibele verklaringen liggen voor de hand. Ten eerste voert Vlaanderen in belangrijke mate een eigen beleid, met een eigen regering en met een uitgesproken Vlaams profiel. Heel wat eisen van de Vlaamse beweging werden gerealiseerd of overgenomen door zowat alle Vlaamse politieke partijen. Het lijkt er soms op dat niet de burgers de politici moeten overtuigen van de Vlaamse eisen, maar dat het omgekeerde het geval is. Amper 10% van de Vlaamse bevolking heeft belangstelling voor communautaire problemen.⁵⁰ De Vlaamse identiteitsvorming zit trouwens niet echt in de lift. Jongeren identificeren zich opnieuw meer als Belg dan als Vlaming.⁵¹ De Vlaamse beweging is verdeeld en heeft geen of nauwelijks mobilisatiekracht. Dit bleek enkele jaren geleden nog op de IJzerbedevaart toen gematigden en radicalen met elkaar op de vuist gingen. De kans dat de communautaire breuklijn ook op straat de volgende eeuw haalt, lijkt dan ook klein te zijn.

Naast de vaststelling dat communautaire en levensbeschouwelijke breuklijn op straat nauwelijks nog iets voorstellen, springen voornamelijk de verschillen tussen beide landsdelen in het oog. De voorspellingen van Inglehart lijken helemaal uit te komen voor de Vlamingen, die bijna de helft van de keren omwille van post-materialistische thema's op straat komen. Aan de andere kant van de taalgrens blijft de sociaal-economische breuklijn het betogingsspectrum zeer sterk domineren, en zijn slechts één op zes van de betogingen post-materialistisch geïnspireerd.⁵² Deze verschillen worden iets getemperd door ook rekening te houden met de 'Belgische' betogingen, bestaande uit zowel Vlamingen als Franstaligen, maar dan nog tellen we dubbel zoveel post-materialistische betogingen die geheel of gedeeltelijk uit Vlamingen bestaan (80%) dan deze die geheel of gedeeltelijk uit Franstaligen bestaan (40%). De voor de hand liggende verklaring van deze grote verschillen is dat de economische dynamiek in ons land verschillende snelheden heeft. Vlaanderen kan zowel wat de economische groei als wat de werkloosheid betreft heel wat betere cijfers voorleggen dan haar Franstalige tegenhanger(s). Opnieuw uitgaande van de beperkte ruimte op de politieke en maatschappelijke agenda, zou de betere economische toestand in Vlaanderen meer plaats laten voor andere bekommernissen en waarden. Anders gezegd: als men geen job heeft, is de kans klein dat men gaat betogen voor de kwaliteit van het leefmilieu of tegen de schending van de mensenrechten. De verschillen tussen Vlaanderen en Wallonië zijn niet te wijten aan één bepaalde problematiek: de Vlaamse betogen consequent meer rond alle gewichtige post-materialistische thema's zoals leefmilieu (57% enkel door Vlamingen tegenover 22% enkel

50 MADDENS B., BEERTEN R., BILLIET J., *O Dierbaar België? Het natiebewustzijn van Vlamingen en Walen*. Leuven, ISPO, 1994.

51 VRIND, *Vlaamse Regionale Indicatoren*. Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 1997.

52 Dit wordt bevestigd en zelfs nog versterkt bij de opdeling naar het gewest: 53% van de betogingen die op Vlaams grondgebied plaatsvonden, waren post-materialistisch. Die betogingen leverden ruim 63% van de betogers op Vlaams grondgebied op. De vaststelling van Smits dat de postmaterialistische manifestaties in de jaren '60 en '70 meestal klein waren, geldt dus niet meer voor de post-materialistische betogingen van de jaren '90.

door Franstaligen), anti-racisme en gelijke rechten (65% tegenover 6%) en justitie en gerecht (55% tegenover 26%). Het gaat dus om een structureel verschillend waardenpatroon of minstens actiepatroon. De vraag blijft of dit enkel te wijten is aan de ongelijke economische situatie in beide landsdelen of dat er ook verschillen in politieke cultuur ten grondslag aan liggen. Is de recente communautaire rel rond het verbod op tabaksreclame, om maar een voorbeeld te nemen, louter economisch te verklaren?

Ondanks het weinig verfijnde karakter van de indeling van betogingen in de vier breuklijnen en de eventuele discussies die er zouden kunnen bestaan omtrent de classificatie van sommige grensgevallen, springen enkele duidelijke vaststellingen sterk in het oog. De communautaire en levensbeschouwelijke tegenstellingen spelen nog wel een rol op een hoger politiek niveau, maar de gewone burger ligt er nauwelijks wakker van, in ieder geval niet genoeg om tot betekenisvolle mobilisaties te leiden. De post-materialistische betogingen zetten hun geleidelijke opgang gestaag verder, maar blijven voorlopig ondergeschikt aan de sociaal-economische strijdpunten. Enkel in Vlaanderen lijken materialisme (sociaal-economisch) en post-materialisme elkaar ongeveer in evenwicht te houden.

V. De organisatoren

De organisaties die mobiliseren en zelf betogingen organiseren, vervullen een sleutelrol in het betogingsgebeuren. Ze moeten hun leden bewerken en moeten eventueel een ruimere bevolkingsgroep warm maken om mee te stappen. Dit gebeurt door informatie te verstrekken, het probleem vanuit een bepaalde hoek te duiden, de doelgroep emotioneel bij het gebeuren te betrekken, de actie zelf aantrekkelijk te maken, de relevantie van de actie in de verf te zetten en door de drempel voor de actie te verlagen.⁵³ Een organisatie kan deze mobilisatiefuncties pas vervullen als ze beschikt over de nodige financiële middelen, een structuur, communicatiemiddelen en leiderschap (Holvoet, 1978). Voor een bepaalde stroming in de theorie van sociale bewegingen, de *Resource Mobilisation Theory*⁵⁴ die vooral in de jaren '80 het mobilisatie-debat beheerste⁵⁵, zijn organisaties gewoonweg onmisbaar om tot (massale) mobilisatie over te gaan. Recent onderzoek inzake de Witte Mars suggereert evenwel dat ook de media in bepaalde omstandigheden in staat zijn als mobilisator op te treden (cfr. infra).⁵⁶

Ook onze data lijken de stelling van de onmisbaarheid van organisaties enigszins te relativiseren. Ten eerste is er in de jaren '90 een verdere daling van het aantal 'georganiseerde' betogingen ten voordele van de 'ongeorganiseerde' betogin-

53 WALGRAVE S., De 'Connerotte'-volkswoede. De geboorte van een nieuwe sociale beweging. *Samenleving en Politiek*, 1996, nr. 3, pp. 4-14.

54 MCCARTHY J.D., ZALD M., Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. *American Journal of Sociology*, 1977, 1982, pp. 1212-1241.

55 Voor een volledig overzicht van de theorieën over protest en mobilisatie zie HOOGHE M., o.c., 1997.

56 WALGRAVE S., MANSSENS J., o.c., 1998.

gen⁵⁷. Smits stelde al voor de door hem onderzochte periodes vast dat het aantal betogingen uitgaande van een maatschappelijke organisatie terugliep van 81% in de jaren '50 naar 66% in 'post '68'-periode. In de jaren '90 maken zulke betogingen nog maar 62% van het totaal aantal betogingen uit. Bovendien valt ook op dat betogingen die geruggesteund worden door een organisatie nog wel steeds gemiddeld wat groter zijn, maar ook hier is het verschil tanende en worden de ongeorganiseerde betogingen bijna even massaal bijgewoond dan de ongeorganiseerde. Dat blijkt als we de verhouding (ratio) tussen het gemiddeld aantal betogers van een ongeorganiseerde betoging en het gemiddeld aantal betogers van een georganiseerde betoging in tabel VI bekijken. Hoe lager die ratio, hoe groter het verschil en hoe meer georganiseerde betogingen meer betogers hebben dan ongeorganiseerde. In de jaren 1953-1959 bedroeg die ratio 0.2 wat wil zeggen dat een ongeorganiseerde betoging in die periode gemiddeld slechts een vijfde van de betogers van een georganiseerde betoging telde. In de jaren '90 komt die ratio echter opnieuw veel dichterbij 1. Het gemiddeld aantal betogers met en zonder formele organisator komt daarmee opnieuw in de buurt van de jaren 1968-1974 toen opvallend veel betogingen zonder organisator veel volk op straat wisten te brengen. Dat had toen te maken met de strijd om Leuven-Vlaams die in bepaalde periodes elke week het nodige vuurwerk opleverde in de studentenstad, zonder dat er van organisatoren sprake was. Wanneer we de Witte Mars niet in de analyse betrekken, daalt de ratio van de gemiddelde betogersaantallen in de jaren '90 naar 0.5, dus het uitzonderlijk karakter van dat conflict speelt ook een grote rol.

TABEL VI

Gemiddeld aantal betogers naar aanwezigheid van een formele organisator en ratio van de betogersaantallen met en zonder formele organisator⁵⁸

Aanwezigheid organisator	1953-1959	1960-1967	1968-1974	1979-1984	1990-1997
Nee	597	437	510	373	824
Ja	3486	1434	607	1032	1169
Ratio van gemiddelde betogersaantallen	0.2	0.3	0.8	0.4	0.7

Hoe kunnen we de tanende rol van organisaties in de betogingsmobilisatie verklaren? Is het een gevolg van ontzuiling en individualisering die de mobilisatiekracht van de organisaties heeft aangetast? De overkoepelende zuilorganisaties

⁵⁷ Ongeorganiseerde betogingen zijn niet noodzakelijk synoniem voor spontane, wilde betogingen. Vaak liggen er enkele mensen, al dan niet verenigd in een tijdelijk samenwerkingsverband, aan de basis van een protestmars die gepland en dus 'georganiseerd' is. Echte totaal spontane betogingen waar mensen alles laten vallen en plots de straat op rennen om hun ongenoegen te uiten zijn eerder zeldzaam. We hebben ze bijvoorbeeld wel massaal meegemaakt in de week van 14 tot 18 oktober 1996 na het Spaghetti-arrest (WALGRAVE S., RIHOUX B., o.c., 1997).

⁵⁸ SMITS J., o.c., 1984, p. 233; ULENS W., o.c., p. 75.

⁵⁹, die voorheen met 13% van het aantal betogingen goed waren voor een derde van het betogersaandeel, ⁶⁰ komen in ons bestand niet langer voor. Dit wordt gecompenseerd door een stijgend aantal vakbondsbetogingen. Deze halen misschien niet meer het peil van de hoogdagen van de socialistische en christelijke koepelorganisaties, maar blijven met bijna 100 betogingen per jaar en 38% van het georganiseerde protest een geoliede mobilisatiemachine. Op een hele afstand volgen de jongerenorganisaties (13%) en de landbouworganisaties (9%). De toch nog sterke mobilisatiekracht van de vakbonden werd recentelijk nog gedemonstreerd door de nationale manifestatie voor betere sociale uitkeringen van 11 september 1998 in Brussel. Rond een vrij moeilijk thema als de solidariteit met uitkeringstrekkers, slaagden ACV en ABVV geflankeerd door de mutualiteiten er in om 30.000 betogers naar Brussel te lokken. Blijkbaar resulteert de verderschrijdende individualisering niet in een aantasting van de mobilisatiecapaciteit van de vakbonden, hoewel het natuurlijk zou kunnen dat ze veel meer moeite moeten doen om een gelijkaardig aantal betogers bijeen te brengen en dus hun mobilisatie-inspanningen verhoogd hebben. Ontzuiling blijkt wel uit een aantal indicatoren. Een ervan is dat de 'zuiloverstijgende' acties van ACV met ABVV, en met eventueel ook ACLVB, merkelijk toenemen. Daarbij vergroot ook het aandeel van betogingen georganiseerd door onafhankelijke werknemerorganisaties. Nog één op vijf vakbondsbetogingen had in de jaren '90 enkel een christelijke (9%) of een socialistische kleur (11%). In 1953-1974 en 1979-1984 lag dit cijfer gevoelig hoger: respectievelijk op 30% ⁶¹ en 37%. ⁶²

Het aantal betogingen zonder formele organisator is toegenomen, en dat heeft te maken met de betogingsthema's. De belangrijke thema's onderwijs en justitie, die samen de helft van het totaal aantal betogers voor hun rekening nemen, kennen een hoog aantal ongeorganiseerde betogingen. Dat blijkt uit figuur III.

Voor de onderwijssector heeft dit te maken met de eigenheid van het studentenprotest dat de helft van de onderwijsbetogingen uitmaakt. Als studenten (63%) of scholieren (88%) op straat komen, is dat immers in de meerderheid van de gevallen zonder organisatie. Vermits ook Smits ⁶³ tot deze vaststelling kwam, verklaart dit geenzins de dalende trend van de georganiseerde betogingen. De hoofdoorzaak moet gezocht worden bij de grotendeels spontane betogingen rond de zaak-Dutroux en meer bepaald tegen het afzetten van onderzoeksrechter Jean-Marc Connerotte. Er bestonden op dit terrein geen organisaties en de witte comité's werden opgericht ruim nadat de protestgolf over haar hoogtepunt heen was. ⁶⁴ Zonder het witte protest zou het totaal aantal ongeorganiseerde betogingen niet 38%, maar 32% bedragen en wordt de dalende trend sterk afgevlakt. Het succes van de Belgische witte golf ondanks de afwezigheid van sterke organisaties werd eerder in verschillende publicaties onder de loep genomen. Het sterke emotionele karakter van de gebeurtenissen die aanleiding gaven als het bestaande politieke ongenoegen vormden een explosieve mix en een vruchtbare protestbo-

59 Het ging langs christelijke zijde om het Nationaal Comité voor Vrijheid en Democratie en langs socialistische zijde om de Gemeenschappelijke Actie.

60 SMITS J., o.c., 1984.

61 *Ibid.*

62 ULENS W., o.c.

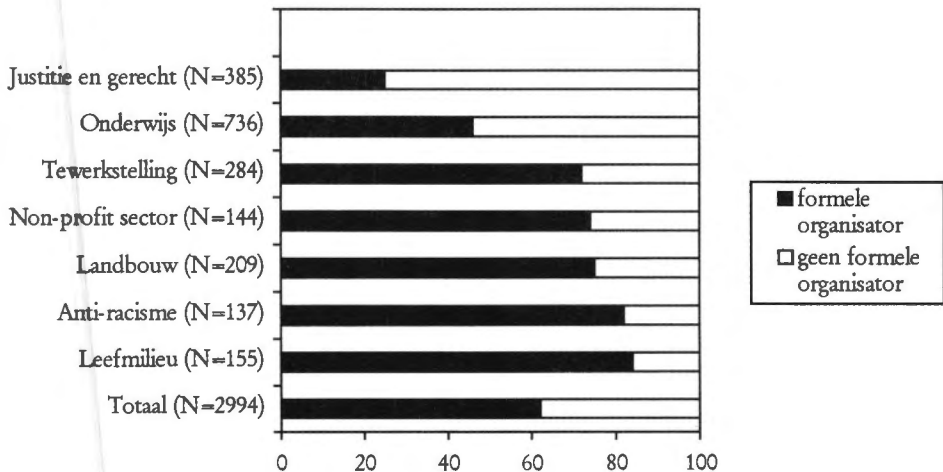
63 SMITS J., o.c., 1984, p. 235.

64 WALGRAVE S., RIHOUX B., o.c., 1997.

dem. ⁶⁵ Bij gebrek aan bewegingsorganisaties toonde de pers zich als een valabel mobilisatiealternatief. Uit een analyse van vijf Vlaamse kranten net voor en na de Witte Mars van 20 oktober 1996 bleek duidelijk dat de pers veel meer deed dan de eisen van de bevolking onderschrijven (consensusmobilisatie), maar ook een belangrijke aandeel had in de activering van het publiek (actiemobilisatie). ⁶⁶ Verder onderzoek naar de rol van de massamedia in de ontwikkeling van protestgedrag wordt trouwens algemeen aanzien als een van belangrijkste toekomstige uitdagingen binnen het collectief-actieonderzoek. ⁶⁷

FIGUUR III

Aanwezigheid formele organisator, per thema, periode 1990-1997

⁶⁵ *Ibid.*, WALGRAVE S., RIGOUX B., o.c., 1998.

⁶⁶ WALGRAVE S., MANSSENS J., o.c., 1998.

⁶⁷ RUCHT D., KOOPMANS R., NIEDHART F., *Acts of Dissent. New Developments of the Study of Protest*. Berlijn, Sigma Edition, 1998.

VI. Besluit

De periode 1990-1997 wordt gekenmerkt door een stijgend aantal betogingen en betogers. Het volledig wegvallen van levensbeschouwelijk of communautair getinte acties werd enerzijds goedge maakt door de (verdere) opkomst van andere thematieken (milieu, antiracisme, justitie, ...), terwijl anderzijds zeer klassieke betogingsthema's als onderwijs of tewerkstelling ook in de jaren '90 een quasi permanente plaats op de straat opeisten. Er is zeker geen sprake van matte jaren '90, integendeel. De jaren 1990, 1994 en vooral het Dutroux-jaar 1996 figureren allemaal in het lijstje van de meest omvangrijke betogingsjaren uit de recente Belgische geschiedenis⁶⁸. De 'stille revolutie' op straat is een feit: het aantal betogingen steeg in de jaren '90⁶⁹ en in Vlaanderen heeft ook Inglehart's *Silent Revolution* van de post-materialistische waarden de straat veroverd.

Dan rijst natuurlijk de vraag naar de oorzaak van het toenemend betogingsprotest. We willen kort enkele hypothesen aanraken. Vooreerst is de drempel om op straat te komen gedaald. Daar waar betogen vroeger werd beschouwd als radicaal en onconventioneel politiek gedrag, iets wat alleen door echt geëngageerden en militanten werd beoefend, zijn die barrières nu grotendeels weggevallen. Betogen is normaal geworden, het maakt deel uit van het bekende politieke repertoire en het is niet meer het exclusieve jachtterrein van radicalen en extremisten. Het mooiste voorbeeld daarvan is de Witte Mars en de vele kleine, lokale witte marsen die daar op volgden. Onderzoek toonde aan dat allerlei soorten mensen, waaronder een groot aantal niet-politiek-actieven of zelfs niet-politiek-geïnteresseerden zich ter gelegenheid van de zaak-Dutroux op straat begaven, een heel deel van hen trouwens voor het eerst in hun leven⁷⁰. Meer algemeen blijkt het legitimiteitsgehalte van de betoging nog toe te nemen. Het aantal Vlamingen dat betogen een aanvaardbaar actiemiddel vond, steeg van 63% in 1991 naar 72% in 1995.⁷¹ We vermoeden dat dit percentage bij de nieuwe bevraging eind dit jaar nog iets hoger zal liggen.

Ten tweede zit het Belgische staatsbestel opgescheept met een wel erg hoge graag van wantrouwen en kritiek op haar functioneren. Alom is sprake van kritiek op het functioneren van de basisinstellingen, van de kloof tussen burgers en politiek, van wantrouwen en onbehagen jegens de staat, van het afwijzen van de overheid. Talloze vertrouwensstudies hebben die stelling onderbouwd en toonden aan dat België in dit opzicht een weinig benijdenswaardige positie in West-

68 Tijdens elk van deze drie jaren werd de kaap van 400.000 betogers overstegen, iets wat voorheen enkel in het jaar 1955 was gebeurd.

69 Daarenboven wordt recentelijk ook gewag gemaakt van een heropleving van meer directe actievormen. Ondermeer Greenpeace, het Collectief tegen de uitwijzingen en de vzw Voor Moeder Aarde kiezen voor de burgerlijke ongehoorzaamheid als alternatief voor 'bravere' protestbetogingen (*De Morgen*, 27 september 1998; *Knack*, januari 1999). Zie ook het boek over hedendaagse actiegroepen waarin Marc Hooghe (1996) meer in de detail de 'flexibiliteit' op de protestmarkt toelicht. Onze data laten geen uitspraken toe over de toe- of afname van radicaliteit tijdens betogingen of bij andere protestacties.

70 WALGRAVE S., RIHOUX B., o.c., 1998.

71 BEERTEN R., BILLIET J., CARTON A., SWYNGEDOUW M., *General Election Study 1991, Flanders-Belgium, codebook and questionnaire*. Leuven, ISPO, 1993; BEERTEN R., BILLIET J., CARTON A., SWYNGEDOUW M., *General Election Study 1995, Flanders-Belgium, codebook and questionnaire*. Leuven, ISPO, 1997.

Europa inneemt. ⁷²Onze gegevens wijzen in dezelfde richting. De meeste betogingen die we registreerden (79% van de betogingen en 88% van de betogers), zijn meer nog dan voorheen gericht tegen een binnenlandse politieke of gerechtelijke instantie.

Ten derde kan het toenemend aantal betogingen paradoxaal genoeg ook wijzen op de gezondheid van de Belgische democratie. Luc Huysse heeft in 1969 al gewezen op de gevaren van een apathische bevolking, die zich kenmerkt door passiviteit en desinteresse. Dat er wordt betoogd, betekent minstens dat er betrokkenheid is, zij het misschien eerder uit ongenoegen in plaats van uit steunoverwegingen. Het Belgische politieke systeem is geëvolueerd naar een meer open systeem, waar meer plaats is voor en kansen geboden wordt aan protest. Een van de belangrijkste benaderingen van sociale bewegingen, de *Political Opportunity Structure*-benadering gaat er van uit dat protest grotendeels wordt bepaald door de kansen die het politiek systeem biedt. ⁷³Een concrete graadmeter voor de geboden kansen is bijvoorbeeld de houding van de ordediensten tegenover de protestactie. Onderzoek naar *protest policing* in verschillende Westerse landen heeft aangetoond dat de politiediensten doorgaans meer kiezen voor onderhandeling en samenwerking met de demonstranten boven een meer repressieve aanpak ⁷⁴

Pakweg vijfendertig jaar geleden werd de politiek beheerst door de grote blokken, was het maatschappelijk leven sterk gepolitiseerd, domineerden de grote zuilen de straat en werden conflicten opgelost in gesloten megapacten. In meer dan veertig jaar betogingsonderzoek zien we deze situatie langzaam ontdoeien. De stop gaat geleidelijk van de fles, er komt ruimte in de hoofden, op de straat en op de politieke agenda, er is een zekere emancipatie, een bescheiden vorm van bevrijding. Dat is een goede zaak voor onze 'demonstratie-democratie' ⁷⁵ op voorwaarde dat dat protest niet al te versplinterd is, dat het gehoord wordt en effect heeft. Zoniet leidt het tot meer apathie en het zich wegkeren van de instellingen. Verder onderzoek kan aangeven welke van de drie hypothesen - drempelverlaging, wantrouwen, of openheid - het meeste hout snijdt maar het is niet ondenkbaar dat ze elk van de drie een deel van het verhaal vertellen.

⁷² BEERTEN, e.a., o.c., 1997; ELACHARDUS M., SMITS W., Vertrouwen. Het vertrouwen van de Vlamingen in politiek, overheid en instellingen in tijden van affaires. *Vlaanderen gepeild*, ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, 1998, pp. 47-80.

⁷³ MAC ADAM D., *Political Process and the development of Black insurgency, 1930-1970*. Chicago, University Press, 1982; DUYVENDAK J.W., KOOPMANS R., *Tussen verbeelding en macht: 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam, SUA, 1992; TARROW S., *States and Opportunities. The Political Structuring of Social Movements*. In: MAC ADAM D., MC CARTHY Z., *Comparative Perspectives on Social Movements*. Chicago, Cambridge University Press, 1996, pp. 41-61

⁷⁴ DELLA PORTA D., *Social Movements and the State: Thoughts on the policing of protest*. EUI Working Paper RSC No. 95/13, 1995; MC PHAIL C., SCHWEINGRUBER D., *Policing Protest in the United States: 1960-1995*. In: DELLA PORTA D., REITER H., *Policing Protest: the Control of Mass Demonstrations in Western Democracies*. Minneapolis, University Press, 1998. FILLIEULE O., JOBARD F., *The Policing of Protests in France: Towards a Model of Protest Policing*. EUI Working Paper RSC No. 97/4.

⁷⁵ Deze term werd gelanceerd door Etzioni (1970) en ondertussen veelvuldig gebruikt (VAN DOORN J.A.A., *Met man en macht*, Boom, 1973; RUCHT e.a., o.c., 1998).

Summary: The 'Silent Revolution' on the Street. Demonstrations in Belgium in the Nineties

All major post-Worldwar political conflicts that made up the face of Belgian politics, were accompanied by massive protests and intensive demonstration waves. Analysis of newspapers coverage and of the gendarmerie archives confirms this for the nineties. The 1990-1997 period is marked by an increasing number of demonstrations and demonstrators. The disappearance of the ideological and cultural-linguistical actions was, on the one hand, made up for by the further rising of other issues (environmental, anti-racist, judicial, ...), and on the other hand by the near institutionalisation of very classic issues like education or employment, who both secured their place on the street. There is no ground to call the 1990's dull, on the contrary: the number of demonstrations grew steadily and, especially in Flanders, Inglehart's Silent Revolution of post-materialist values took to the streets. The wider acceptance of demonstrations as a means of actions, the growing political alienation, and the greater openness of the political system are presented as plausible explanations.